

ПРЕДМЕТ ДОКАЗУВАННЯ У СПРАВАХ ПРО ЗАХИСТ РЕЧОВИХ ПРАВ У ПОРЯДКУ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

THE JUDICIAL EVIDENCE IN CASES OF PROTECTION OF PROPERTY RIGHTS IN CIVIL PROCEEDINGS

Шабалін А.В., к.ю.н., адвокат,
керівник сектору узагальнення експертної та судової практики

Центр експертних досліджень

Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності Національної академії правових наук України

Статтю присвячено дослідженню цивільно-процесуальних аспектів щодо особливостей предмета доказування у справах про захист речових прав на землю. Указується, що судова форма захисту порушеного або невизнаного речового права на землю є універсальною, однією з ознак правової держави є законодавче закріплення й реальне забезпечення основних прав, свобод чи інтересів людини, тобто наявність налагодженого правового механізму їх правової охорони й захисту. Автором зазначається, що ефективність захисту порушеного речового права на землю обумовлюється, як і в кожній цивільній справі, процесом доказування, законодавчий підхід до процесуальних доказів є універсальними. Це означає, що в процесуальному законі надається універсальне значення доказам, тобто не виділяється спеціальних доказів щодо окремих категорій судових справ. Це стосується й справ про захист речових прав на землю. У ході дослідження проаналізовано процесуальні особливості такої категорії судових справ, як справи про захист порушеного речового права на землю, встановлено процесуальні особливості доказування в цій категорії цивільних проваджень, встановлено матеріально-правові особливості об'єкта правового захисту (земельна ділянка), який обумовлений специфікою земельного законодавства. З'ясовано обставини, що не підлягають, до яких варто зарахувати преюдиції щодо вже визнання рішенням суду речового права на землю щодо конкретної особи/осіб, які є сторонами в судовому процесі стосовно вирішення питання захисту речового права на землю в іншій цивільній справі, або преюдиції щодо відсутності порушення такого права з боку зазначених осіб. Визначено обставини, які становлять обов'язковий предмет доказування кожної зі сторін у справах щодо захисту речових прав на землю в порядку цивільного судочинства. Установлено, що в таких справах позивач повинен довести належність йому відповідного речового права на конкретну земельну ділянку, яке полягає в наявності в позивача права власності на земельну ділянку або права користування земельною ділянкою, яка є об'єктом права відповідно до чинного законодавства, чи права на захист такого речового права, а також факт порушення відповідачем належного позивачеві речового права на земельну ділянку.

Ключові слова: цивільно-процесуальний захист, суд, порушення речового права на землю, судове доказування.

The article is devoted to the study of civil procedural aspects of the peculiarities of the subject of evidence in cases of protection of property rights to land. It is indicated that the judicial form of protection of violated or unrecognized real right to land is universal and one of the features of the rule of law is the legislative consolidation and real provision of fundamental human rights, freedoms or interests, ie the existence of an established legal mechanism for their legal protection. The author notes that the effectiveness of the protection of the violated real right to land is determined, as in every civil case, by the process of proof, the legislative approach to procedural evidence is universal. This means that the procedural law provides universal significance of evidence, ie, no special evidence is allocated for certain categories of court cases. This also applies to cases on the protection of property rights to land. In the course of the research the procedural peculiarities of such category of court cases as cases on protection of violated real right to land were analyzed, procedural peculiarities of proving in this category of civil proceedings were established, material and legal features of object of legal protection (land plot) were established. Establishing circumstances that are not subject to, which should include prejudices on the recognition by a court decision of the real right to land in respect of a particular person/persons who are parties to the proceedings to resolve the issue of protection of real property rights in another civil case such a right by these persons. Circumstances have been established that are a mandatory subject of proof for each of the parties in cases concerning the protection of real rights to land in civil proceedings. It is established that in such cases the plaintiff must prove that he has the relevant property right to a particular land plot, which consists in the plaintiff's ownership of the land or the right to use the land, which is the object of law under applicable law, or the right to protection of such property right, as well as the fact of violation by the defendant of the plaintiff's right in rem to the land.

Key words: civil procedural protection, court, violation of private property rights to land, forensic evidence.

Вступ. Розвиток приватноправових відносин ставить необхідність дослідження проблематики захисту суб'єктивного цивільного права. У цьому плані актуальним з точки зору як науки, так і практики є питання захисту речових прав на землю. Одним із ефективних і демократичних процедур захисту означеного права є судовий захист, який гарантується конституційними засадами державності (ст. ст. 13, 14, 41, 55, 56, 124 Конституції України).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання дослідження цивільного процесуального захисту речового права, зокрема й права на землю, було предметом дослідження таких науковців, як А.В. Венедіктов, С.С. Бичкова, В.І. Бобрик, Л.Ю. Василевський, К.В. Гусаров, Р.А. Майданник, А.М. Мирошніченко, В.В. Носік, В.В. Комаров, П.Ф. Кулинич, В.І. Тертишніков, Чорногуз, Г.Г. Харченко, А.В. Шабалін, М.Й. Штефан, О.О. Штефан, С.Я. Фурса та ін.

Натомість існує необхідність у модернізації чинних доктринальних підходів, зокрема, до сфери судового доказування в цій категорії цивільних справ, що є тією основою процесуальною базою, на якій будується кожне судове рішення.

Постановка завдання. Мета статті – дослідження особливостей предмета доказування у справах про захист речового права, які розглядаються й вирішуються в порядку цивільного судочинства; у контексті зазначеного встановити особливості формування доказової позиції сторін (учасників) цієї категорії цивільних справ, відповідно, сформулювати авторські підходи в рамках теми о дослідження.

Методи. Обґрунтованість теоретичних положень і рекомендацій щодо подальшого наукового розроблення теми, а також достовірність результатів забезпечено використанням сукупності філософських, загально- і спеціально-наукових методів, що використовуються в правових дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. Конституційними положеннями визначено право на відповідний правовий захист порушеного речового права, зокрема й права на землю (земельну ділянку). Звернімося до вказаних норм.

Відповідно до ст. 14 Конституції України, земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гаран-

тується. Це право набувається й реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону. Статтями 55, 124 Основного Закону гарантується судовий захист порушеного або невизнаного права [1].

У науковій літературі вказується про пріоритет судової форми захисту над іншими інструментами юридичного захисту.

Г.В. Чурпита зазначає, що правосуддя в суспільстві є однією з ознак правової держави, законодавчим закріпленням і реальним забезпеченням основних прав, свобод чи інтересів людини, тобто наявність налагодженого правового механізму їх правової охорони й захисту. Серед способів захисту прав, свобод та інтересів людини та громадянина особливе місце посідає судовий захист, у результаті якого забезпечується відновлення порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [2, с. 22].

У Рішенні від 09.07.2002 № 15-рп/2002 Конституційний Суд України указав, що звернення до суду за вирішенням спору не може бути обмежене законом, іншими нормативно-правовими актами (п. 1 резолютивної частини Рішення) [3].

Цілком зрозуміло, що викладене повною мірою розповсюджується й на захист порушеного речового права на землю в порядку цивільного судочинства.

Варто зазначити, що сам судовий порядок захисту речового права на землю в Україні пройшов значний шлях свого розвитку, включаючи й наш час) [4].

Звернімося до процесуальних аспектів процедури судового захисту означеного права.

Відповідно до ст. 19 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи, що виникають із цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства [5].

Відповідно до форм цивільно-процесуальних проваджень, зазначених у ч. 2 вказаної статті, захист речових прав на землю здійснюється за правилами позовного провадження (загального або спрощеного) [5].

У чинному законодавстві (цивільному, земельному) знайшов своєї регламентації інститут речового права на землю. Він є доволі об'ємним.

У статті 4 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» визначено, що державній реєстрації прав підлягають: 1) право власності та право довірчої власності як способи забезпечення виконання зобов'язання на нерухоме майно, об'єкт незавершеного будівництва; 2) речові права на нерухоме майно, похідні від права власності: право користування (сервітут); право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис); право забудови земельної ділянки (суперфіцій); право господарського відання; право оперативного управління; право постійного користування та право оренди (суборенди) земельної ділянки; інші речові права [6].

Цілком логічно, що порушене речове право підлягає судовому захисту відповідно до юрисдикційних правил, визначених процесуальним законодавством.

У Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» № 16.04.2004 № 7 (є чинною) указується, що судам (підсудні) справи за заявами, зокрема, з приводу володіння, користування, розпорядження земельними ділянками, що перебувають у власності громадян чи юридичних осіб, і визнання недійсними державних актів про право власності та право постійного користування земельними ділянками; про право громадян на земельну частку (пай) при приватизації земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств,

установ та організацій, використання при цьому земельних ділянок із меліоративними системами; про розподіл несільськогосподарських угідь при ліквідації сільськогосподарських підприємств, установ, організацій; про визнання недійсною відмови в розгляді заяв громадян про безоплатну передачу у власність (приватизацію) земельних ділянок із земель державної або комунальної власності для ведення фермерського й особистого селянського господарства, садівництва, будівництва та обслуговування жилого будинку, господарських будівель і споруд, дачного будинку й індивідуального гаража; про визнання недійсною відмови в наданні в постійне користування земельних ділянок юридичним особам; про визнання незаконною відмови в продажу земельних ділянок із земель державної або комунальної власності громадянам і юридичним особам, які мають право на набуття цих ділянок у власність, а також іноземним державам; про вирішення спорів, пов'язаних з орендою землі; про встановлення та припинення дії земельних сервітутів; про примусове припинення права на земельну ділянку з передбачених Земельним кодексом України (далі – ЗК України) підстав тощо [7].

Ефективність захисту порушеного речового права на землю обумовлюється, як і в кожній цивільній справі, процесом доказування.

У процесуальній літературі вказується, що інститут доказування нерозривно пов'язаний із поняттям «доказ», оскільки юридично значимі факти й обставини, що становлять предмет доказування у справі, доказуються й установлюються саме з допомогою доказів, тому роботу з доказами обґрунтовано вважають основним змістом судового провадження [8, с. 6–7].

Саме докази здійснюють основну інформативну функцію в процесі. Про інформаційність доказів у контексті дослідження природи речових доказів указує й М.О. Гетманцев, який зазначає, що інформаційність речових доказів дає змогу підтвердити наявність або відсутність прямого чи побічного причинно-наслідкового зв'язку з обставинами справи, що мають значення для справи [9, с. 45–47].

Варто зазначити, що законодавчий підхід до процесуальних доказів є універсальними. Це означає, що в процесуальному законі надається універсальне значення доказів, тобто не виділяється спеціальних доказів щодо окремих категорій судових справ. Це стосується й справ про захист речових прав на землю. У таких категоріях справ застосовуються загальноуніверсальні засоби доказування, які визначені в ст. 76 ЦПК України, якими є: 1) письмові, речові та електронні докази; 2) висновки експертів; 3) показання свідків [5].

Саме в предметі доказування розкривається специфіка означеної в дослідженні категорії цивільних справ.

У свою чергу, предмет доказування формується на базі нормативних актів, договорів щодо речового права на конкретну земельну ділянку.

З приводу зазначеного вище в науковій літературі цілком правильно вказується, що предмет доказування земельних спорів остаточно формується на підставі однієї або сукупності норм земельного законодавства під час розгляду справи [10, с. 25–30].

Вищезазначена наукова позиція співвідноситься й зі справами про захист порушеного речового права на землю, які розглядаються в порядку цивільного судочинства.

Відповідне речове право на конкретну земельну ділянку виникає згідно із законом або договором (наприклад, право оренди земельної ділянки – на підставі договору оренди земельної ділянки).

У статті 11 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) визначено, що підставами виникнення цивільних прав та обов'язків, зокрема, є: 1) договори й інші правові чини; 2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності; 3) завдання майнової (матеріальної) та моральної

шкоди іншій особі; 4) інші юридичні факти. Цивільні права й обов'язки можуть виникати безпосередньо з актів цивільного законодавства. У випадках, установлених актами цивільного законодавства, цивільні права й обов'язки виникають безпосередньо з актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування. У випадках, установлених актами цивільного законодавства або договором, підставою виникнення цивільних прав та обов'язків може бути настання або ненастання певної події [11].

У статті 78 ЗК України розкрито зміст права власності на землю, яке визначається як право володіння, користування й розпорядження земельними ділянками [11]. Аналогічні положення щодо права власності на землю закріплено й у цивільному праві (книга третя ЦК України).

Інститут права користування земельною ділянкою (оренда, право постійного користування земельною ділянкою) також знайшов правову регламентацію як у земельному, так і в цивільному праві (гл. 58 ЦК України; гл. 15 ЗК України; Закону України «Про оренду землі» тощо).

Тут варто зазначити, що земельна ділянка є об'єктом права в разі її формування відповідно до чинного земельного законодавства (ст. 79-1 ЗК України).

Отже, саме виходячи із законодавчих положень, що регламентує відповідне речове право на земельну ділянку, і буде формуватися предмет доказування при вирішенні цивільних справ. У цьому плані також має значення й наявність договірних відносин (договір оренди, договір суперфіції тощо).

Отже, позивач повинен довести факт порушення його відповідного речового права на землю.

Відповідно до приписів ст. 81 ЦПК України, кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, установлених цим Кодексом. Докази подаються сторонами й іншими учасниками справи. Доказування не може ґрунтуватися на припущеннях [5].

Цивільним процесуальним законодавством встановлено підстави щодо звільнення від доказування, це стосується й справ про захист порушеного речового права на землю. Мова йде про ст. 82 ЦПК України [5].

Нині в судовій практиці сформовано підстави щодо звільнення від судового доказування, зокрема, у п. 19 Постанови Великої Палати Верховного Суду від 03.07.2018 у справі № 917/1345/17 щодо загальних ознак розмежування преюдиційних обставин і правової оцінки судом обставин справи, які є усталеними в судовій практиці Верховного Суду. Так, за висновками суду касаційної інстанції, преюдиціальне значення у справі надається обставинам, установленим судовими рішеннями, а не правовій оцінці таких обставин, здійсненій іншим судом. Преюдиціальне значення мають лише рішення зі справи, у якій беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини. Преюдицію утворюють виключно ті обставини, які безпосередньо досліджувалися й установлювалися судом, що відображено в мотивувальній частині судового рішення. Преюдиціальні факти відрізняються від оцінки іншим судом обставин справи [13].

У контексті вищевикладеного до преюдиції належать обставини щодо вже визнання рішенням суду речового права на землю щодо конкретної особи/осіб, які є сторонами в процесі вирішення питання захисту речового права на землю в іншій цивільній справі, або преюдиції щодо відсутності порушення такого права.

Саме факти про наявність порушення або невизнання відповідного права відображено в підставах позову. Із цього приводу М.Й. Штефан указував, що підстави позову становлять обставини, якими позивач обґрунтовує свої вимоги: юридичні факти матеріально-правового характеру, що визначаються нормами матеріального права, які врегульовують спірні правовідносини, їх виникнення,

зміну, припинення. Активні підстави позову підтверджують, що саме спірне право належить позивачеві, а на відповідача покладений певний обов'язок [14, с. 323–324].

Указана теоретична позиція повною мірою корелюється й із законодавчими положеннями, зокрема щодо форми й змісту позовної заяви в цивільних справах. Так, відповідно до п. 5. ч. 3 ст. 175 ЦПК України, позовна заява повинна містити виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги; зазначення доказів, що підтверджують указані обставини [5].

Отже, позивач у справах про захист речових прав на землю в порядку цивільного судочинства повинен довести факт наявності в нього відповідного права чи права на захист свого суб'єктивного права, а також факт порушення речового права з боку відповідача чи створення загрози щодо порушення такого права.

Вищезазначені обставини й входять до предмета доказування у справах про захист речових прав на землю в порядку цивільного судочинства.

Також відповідач наділений правом щодо заперечення проти позову. Власну правову позицію відповідач має право викласти в запереченні щодо позовної заяви (ст. ст. 178, 180 ЦПК України).

У запереченні проти позову у справах про порушення речових прав на землю відповідач повинен довести правомірність свого права на землю та відсутність такого права в позивача або відсутність факту порушення відповідного речового права позивача з боку відповідача.

Іншою формою активного захисту свого права є подання відповідачем зустрічного позову (ст. 193 ЦПК України). Натомість тут предмет доказування має свої особливості.

Так, у зустрічному позові щодо вищезазначеної категорії цивільних справ позивач за зустрічним позовом (відповідач за первісним позовом) повинен довести: 1) наявність саме в нього відповідного речового права на земельну ділянку, яка є об'єктом цивільного права, і відсутність такого права у відповідача за зустрічним позовом (позивач за первісним позовом); 2) довести порушення свого права з боку відповідача за зустрічним позовом (позивач за первісним позовом) і факт відсутності порушення речового права відповідача за зустрічним позовом (позивач за первісним позовом).

Викладена позиція підтверджена в судовій практиці. Так, у цивільній справі № 369/749/16-ц, яка наразі розглядається Києво-Святошинським судом Київської області, подано зустрічний позов до відповідача (позивач за первісним позовом) щодо усунення перешкод у користуванні земельною ділянкою, яка належить позивачеві (відповідач за первісним позовом) на праві приватної власності. Зустрічний позов обґрунтовано тим, що відповідач (позивач за первісним позовом) порушив межі земельної ділянки, які визначені правостановним документом, позивача за зустрічним позовом, цей факт підтверджується висновком судово-будівельної експертизи. Натомість первісний позов подано саме про порушення межі позивачем за зустрічним позовом (відповідач за первісним позовом). Отже, позивач за зустрічним позовом указував саме про наявність факту порушення відповідачем (позивач за первісним позовом) відповідного речового права на земельну ділянку, що належить позивачеві за зустрічним позовом, і відсутність факту порушення відповідного речового права відповідача – позивача за первісним позовом [15].

Наведені нами обставини й входять до предмета доказування у справах про захист речових прав на землю в порядку цивільного судочинства.

Як уже вище вказано, зазначені обстави підтверджуються відповідними процесуальними засобами доказування. Варто зазначити, що у справах про захист речових прав на землю в порядку цивільного судочинства таке процесуальне доказування має свою специфіку, яка, без-

умовно, потребує своєї уваги вже в подальших наших роботах.

Висновки. Усе вище розглянуте нами дає змогу сформулювати таке:

– визначено коло обставин, які становлять обов'язковий предмет доказування кожної зі сторін у справах щодо захисту речових прав на землю, які розглядаються в порядку цивільного судочинства. Зокрема, встановлено, що в таких справах позивач повинен довести належність йому відповідного речового права на земельну ділянку, що є об'єктом цивільного права, яке полягає в доведенні наявності в позивача права власності на земельну ділянку або права користування земельною ділянкою, а також доведенні факту порушення відповідачем належного позивачеві речового права на земельну ділянку, яке полягає в невизнанні або оспорюванні такого права чи створенні загрози порушення зазначеного права. Водночас відповідач, який заперечує проти позову, має довести правомірність свого права на землю та відсутність такого права в позивача або відсутність факту порушення відповідного речового права позивача з боку відповідача;

– аргументується, що позивач за зустрічним позовом (відповідач за первісним позовом) у справах про захист порушених речових прав на землю в порядку цивільного судочинства повинен довести: 1) наявність саме в нього відповідного речового права на земельну ділянку, яка є об'єктом цивільного права, і відсутність такого права у відповідача за зустрічним позовом (позивач за первісним позовом); 2) довести порушення свого права з боку відповідача за зустрічним позовом (позивач за первісним позовом) і факт відсутності порушення речового права відповідача за зустрічним позовом (позивач за первісним позовом);

– обґрунтовано, що до обставин, які не підлягають доказуванню у справах щодо захисту речових прав на землю в порядку цивільного судочинства, варто зарахувати преюдиції щодо вже визнання рішенням суду речового права на землю щодо конкретної особи/осіб, які є сторонами в судовому процесі стосовно вирішення питання захисту речового права на землю в іншій цивільній справі, або преюдиції щодо відсутності порушення такого права з боку зазначених осіб.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/print> (дата звернення: 20.01.2021).
2. Чурпита Г.В. Концептуальні засади захисту сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2016. 34 с.
3. Рішення Конституційного Суду України від 09.07.2002 № 15-пн. 2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-02/print> (дата звернення: 20.01.2021).
4. Шабалін А.В. Становлення та розвиток цивільно-процесуального захисту речових прав на землю в Україні. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2020. № 6. С. 147–155.
5. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.04.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/print> (дата звернення: 20.01.2021).
6. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 01.07.2004 № 1952-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15/print> (дата звернення: 20.01.2021).
7. Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16.04.2004 № 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va007700-04#Text> (дата звернення: 20.01.2021).
8. Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. ред. Н.В. Жогин. 2-е изд. испр. и доп. Москва : Юридична література, 1973. 427 с.
9. Гетмацев М.О. Речові докази в цивільному процесі : монографія. Чернівці : Місто, 2015. 234 с.
10. Арсенюк А.О. Специфіка доказування під час судового розгляду земельних спорів. *Судова та слідча практика в Україні*. 2016. № 2. С. 25–30.
11. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 20.01.2021).
12. Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (дата звернення: 20.01.2021).
13. Постанова ВП ВС від 03.07.2018 у справі № 917/1345/17. *Protocol.ua* : веб-сайт. URL: https://protocol.ua/ru/postanova_vp_vs_vid_03_07_2018_roku_u_spravi_917_1345_17_1/ (дата звернення: 20.01.2021).
14. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс : підручник для студ. спец. вищ. навч. зал. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. 624 с.
15. Цивільна справа № 369/749/16-ц. *Архів Києво-Святошинського районного суду Київської області*.